

«Når nasjonens likevekt rystes». En komparativ analyse av kanonlitteraturens rolle etter terrorangrep

“When the nation’s balance unsettles”. A Comparative Analysis of the Canon After Terror Attacks

Ingvild Hagen Kjørholt

Postdoktor i allmenn litteraturvitenskap ved Institutt for språk og litteratur, NTNU, og fagleg leiar ved Falstadsenteret. Ho disputerte med avhandlinga *Voltaires verdensborgere. En studie av det franske 1700-tallets kosmopolitisme* (NTNU, 2012). Hennes seinaste publikasjonar handlar om litteraturhistorie og minnekultur: «The Problem of Empathy. Reading the Wilkomirski Affair in the Light of the History of Literature» (Routledge 2016) og «Diktning, død og fellesskap. Det sosiale minnet i John Donnes ‘First Anniversary. An Anatomy of the World’» (Aarhus University Press 2019).

ingvild.hagen.kjorholt@ntnu.no

Sammendrag

Artikkelen gir en komparativ analyse av «Til ungdommen» (1936) og *Traité sur la tolérance* (1763) sin plass og funksjon i den kollektive responsen etter terrorangrepene i Oslo og på Utøya 22. juli 2011 og i Paris i januar 2015. Den belyser hvordan og hvorfor kanonlitteratur ble en del av minnearbeidet. De tre betydningene av ordet «remedium» (medisin, verktøy og remediering) benyttes som analytisk omdreiningspunkt i en diskusjon om hvilke fortolkningsrammer og litteraturbegrep litteraturforskere har brukt og bør bruke for å forklare kanonlitteraturens rolle etter terror.

Nøkkelord

«Til ungdommen», Voltaire, 22. juli, Charlie Hebdo, remediering, kulturelt minnearbeid

Abstract

The article offers a comparative analysis of the roles of two literary classics, “Til ungdommen” (1936) and *Traité sur la tolérance* (1763), in the public response to the terror attacks on 22 July 2011 in Norway and in Paris in January 2015. It reveals how and why the literary canon became part of the cultural remembrance. The three senses of the word *remedium* (remedy, tool, remediation) serve as an analytical key to discuss the interpretative frameworks and notions of literature that literary scholars have used and should use in order to explain the role of the canon after terror.

Keywords

“Til ungdommen”, Voltaire, 22 July, Charlie Hebdo, remediation, cultural memory

22. juli 2011 sto en norsk høyreekstremist bak to terrorattentat i Norge, et bombeangrep mot regjeringskvartalet i Oslo og en skytemassakre på Utøya i Tyrifjorden, hvor flere hundre barn og unge var samlet til årlig sommerleir for Arbeiderpartiets ungdomsorganisasjon (AUF). Til sammen 77 mennesker, de fleste av dem ungdommer, ble drept og mange hardt skadet. I Frankrike få år senere, 7., 8. og 9. januar 2015, gjennomførte tre menn fem terrorangrep i og rundt Paris. I redaksjonslokalene til satireavisen *Charlie Hebdo* ble tolv av avisens medarbeidere samt én politimann skutt og drept, og fire kunder mistet livet i et jødisk supermarked to dager senere. Gjerningsmennene var andregenerasjons innvandrere fra tidligere franske kolonier i Nord-Afrika og pekte på al-Qaida som sin oppdragsgiver. Alle ble drept i omfattende politijakter i dagene som fulgte. I begge de to landene samlet myndighetene og befolkningen seg i en kollektiv respons umiddelbart etter terroranslagene. Mennesker kom sammen i en størrelsesorden man ikke hadde sett maken til siden frigjøringsdagene i 1945. På gatehjørner og torg laget de minnesteder, statslederne holdt taler, og myndighetene arrangerte ulike minnemarkeringer – alt sammen dokumentert i diverse nyhetskanaler og på sosiale medier, og formidlet *live* til et nasjonalt og globalt publikum. I en av TV-kanalen France 2 sine overføringer fra folkemengden i Paris stopper filmkameraet opp og zoomer inn på et utsnitt av minnestedet på Place de la République: Blant blomster, stearinlys og håndskrevne kort står en pocketutgave av en over 250 år gammel fransk klassiker, Voltaires *Traité sur la tolérance* (1763), og vitner om verkets og forfatterens rolle i det pågående minnearbeidet.¹ Også etter terrorangrepene 22. juli 2011 fikk en litterær klassiker en sentral plass i den kollektive responsen: Diktet «Til ungdommen», skrevet av Nordahl Grieg i 1936. Hvordan og hvorfor tyr vi til kanonlitteratur i en slik situasjon? Hvilke prosesser er den kollektive «lesingen» en del av, hvilke fortolkningsrammer mobiliseres for å forklare litteraturens rolle etter terror, og hva slags litteraturbegrep er egnet for å beskrive kanons funksjon i minnearbeid? Artikkelen tar for seg spørsmålene gjennom en komparativ analyse av «Til ungdommen»s og *Traité sur la tolérances* rolle etter terrorangrepene i Norge og Frankrike. Først ved å belyse selve «gjenbrukssituasjonene» og deretter ved å diskutere de to landenes akademiske, og især litteraturvitenskapelige, resepsjon av fenomenet kanon etter terror.

Kanonlitteratur etter terrorangrep – en teoretisk inngang

Et terrorangrep er en voldelig handling som har til hensikt å fange oppmerksomheten til et stort publikum, for eksempel en hel nasjon. Terroristen søker å påvirke mange menneskers adferd og holdninger.² Angrepet rammer dermed samfunnet og markerer et betydningsfullt ideologisk øyeblikk hvor fellesskapets verdier, idealer og moralske prinsipper i noen dager eller uker havner i sentrum for den offentlige diskursen (Truc 2018, 159). Slik skiller terror seg fra andre voldshandlinger: Volden er ikke et mål i seg selv, og handlingen kan ses som en del av en kommunikasjonsprosess – angrepet kommuniserer et budskap og genererer en respons (Tuman 2010, 31). I sin analyse av terror i den vestlige verden fra 11. september 2001 i USA til angrepene i Frankrike i november 2015 hevder den franske sosiologen Gêrome Truc at kollektiv respons på to nivåer er et svar på voldshandlingene samfunnet har blitt utsatt for: På den ene siden tar responsen form av et sorgritual. På den andre siden, og på samme tid, formes den som en politisk motivert demonstrasjon som har som mål å sende et budskap til terroristen(e) og verden for øvrig (Truc 2018, 84).³ I denne særegne

1. Jf. Joignot 2015.

2. Den grunnleggende definisjonen stammer fra terrorforskeren Martha Crenshaw (Tuman 2010, 9).

3. Terrorangrepene i Norge i 2011 er ikke en del av Trucs materiale.

unntakstilstanden begynner et kollektivt minnearbeid, og her spiller litteratur en rolle. Som Unni Langås har påpekt, er litteratur «en diskurs blant flere som inngår i de offentlige forhandlingene om hvordan hendelser skal forklares, og på hvilke måter de skal bevares som minneverdige i et lands historie» (2016, 99). Litteratur forfattet som svar på terrorangrep har vært gjenstand for flere litteraturvitenskapelige undersøkelser (se for eksempel Gray 2011, Langås 2015, Randall 2011). Grundige studier av kanonlitteraturens rolle i den kollektive responsen etter terror er derimot en mangelvare.⁴

Traité sur la tolérance og «Til ungdommen» er skrevet på ulike språk, til ulike tider og i ulike sjangrer. Verkene har likevel noen tydelige fellestrekk: Begge kan klassifiseres som leilighetsdiktning og har en virkningshistorie preget av kollektiv bruk. Begge er forankret i et felleseuropeisk humanistisk normsett, prinsippet om enkeltmenneskets ukrenkelige egenverdi. Og begge er litterære klassikere, som i Frank Kermodes definisjon vil si at de er gamle verk hvis forfatter og opprinnelige lesere er døde, men som stadig leses på nytt under andre kulturelle, språklige og estetiske normsett (1983, 140–41). De er altså tekster som har overlevd og blitt en del av en tradisjon eller kanon, og de assosieres med en kulturarv som er definerende for nasjonsfellesskapet de er en del av.

I litteraturhistorien vurderes kanon tradisjonelt gjennom forfatteren og produksjonskonteksten (Bloom 1996). Kermode plasserer klassikeren i resepsjonskonteksten. Fokuset på leseren deler han med Rita Felski, som i *Uses of Literature* argumenterer for en metodisk dreining fra verket til leseren med følgende begrunnelse: «Texts [...] are unable to act directly on the world, but only via the intercession of those who read them. [...] In the two-way transaction we call reading, texts pass through densely woven filters of interpretation and affective orientation that both enable and limit their impact» (2007, 18). Mens tekster skrevet etter terror har en referensiell forbindelse til angrepet, som gjerne utgjør en felles erfaringshorisont for forfatter og lesere, er «Til ungdommen» og *Traité sur la tolérance* skrevet lenge før angrepene fant sted, og forfatterne er døde. I gjenbruken er det ikke forfatteren, men *leserne* – forstått i vid forstand – som blir utsigelsespunktet idet de henter inn, redistribuerer og gjenfortolker verkene innenfor det Felski kaller for et «tettvevd filter» av fortolkningsrammer som aktiveres idet et gammelt verk gjenopptas. Flere tråder er med på å konstituere filteret som kanonlitteratur leses gjennom etter terrorangrep. I denne analysen vil jeg følge tre av dem: Én tråd er verkets virkningshistorie og plass i den kulturelle kanon. En annen er samtidens forestillinger om kollektivt minnearbeid – og om nasjonens og kulturarvens betydning i prosessen. En tredje er våre begreper om hva litteratur er, og mer spesifikt hva kanonlitteraturens politiske og samfunnsmessige funksjoner kan være.

«Til ungdommen» før og etter 22. juli 2011

Da Nordahl Grieg skrev «Til ungdommen» i 1936, var han kjent i norsk offentlighet som forfatter og journalist, kommunist og Sovjet-forsvarer. Han skrev diktet som en reaksjon på utbruddet av den spanske borgerkrigen og på bestilling fra formannen i Det norske Studentersamfund. På den årlige russefesten i Studentersamfundet 2. september 1936 ble det

4. «Til ungdommen»s rolle i den umiddelbare responsen på 22. juli har vært gjenstand for flere analyser, særlig fra musikkvitenskapelig hold, jf. spesialnummeret «Musikk etter 22. juli» (i *Skriftserie fra Senter for musikk og helse*, 2014). I et litteraturvitenskapelig perspektiv har flere diskutert bruken av «Til ungdommen» i lys av resepsjonshistorien (Egeland 2012; Lothe 2013). Langås og Ommundsen er de som i størst grad har arbeidet med litteratur etter 22. juli, og som diskuterer «Til ungdommen» i en slik kontekst (Langås 2015 og 2016; Ommundsen 2016). Gjenbruken av *Traité sur la tolérance* er så vidt jeg er kjent med, knapt studert, men delvis belyst i Boulière 2017; Melançon 2017; Seth 2015; Zaretsky 2015.

lest høyt, og samme måned trykket på lederplass i det kommunistiske tidsskriftet *Veien frem*. «Til ungdommen» ble allemannseie i Norge noen år senere i og med andre verdenskrig. Grieg deltok aktivt på de alliertes side som soldat og krigskorrespondent. Som Marianne Egeland bemerker, ble hans ettermæle «reddet av krigen»: Den før kontroversielle kommunisten ble opphøyd til «nasjonal martyr» etter at han døde i kamp i 1943 (2012, 22). Like etter hans død kunne man lese i den frie presse i Norge at nordmennene «hadde mistet ham som mer enn noen annen var bærer av frihetskampens rene tanke, dens flamme energi og dens indre moralske varme» (sitert i Bentzen 2002, 223). Johan Borgen publiserte den første biografien allerede i 1944, som åpner med ordene: «Nordahl Griegs navn var en fane for nordmenn. Da han døde foldet fanen seg ut» (sitert i Egeland 2012, 23). Griegs posthume diktsamling *Friheten* (1945) solgte i 120 000 eksemplarer. Sammen med Arnulf Øverlands *Vi overlever alt* (1945) er det norsk rekord for diktsamlinger (Lothe 2013, 162).

«Til ungdommen» ble publisert posthumt i *Håbet* i 1946. I denne noe redigerte versjonen består diktet av 14 strofer à fire vers med balladerim i alle strofene. Diktet har en gjennomgående militaristisk retorikk (ord som «fiender», «våpen» og «strid» gjentas) og et klart ideologisk budskap – mennesket skal med ånd møte og overvinne krig og urett –, men ingen konkrete referanser til en bestemt historisk krig. Otto Mortensen tonesatte diktet i 1952. Siden 1950-tallet har det hatt en sentral plass i skolen som en del av den norske kanon, og det er i tillegg – som sang – hyppig brukt i særlig to sammenhenger: I seremoniprogrammet til human-etisk konfirmasjon og som partipolitisk samlingssang. Diktet var i politiske miljøer lenge assosiert med kommunismen og brukt av Norges Kommunistiske Parti, men på 1980-tallet kom det inn i *Sangboka* til AUF og har siden vært regnet som en «AUF-sang» (Egeland 2012; Ommundsen 2016).

Få timer etter terrorangrepene i Norge 22. juli 2011 og før gjerningsmannens identitet var kjent, talte daværende statsminister Jens Stoltenberg til det norske folk i en direkteoverført nyhetssending på NRK fjernsyn:

Dette handler om angrep på uskyldige sivile. På ungdom på sommerleir. På oss. Jeg har et budskap til de som angrep oss. Og til de som står bak. Det er et budskap fra hele Norge: Dere skal ikke få ødelegge oss. Dere skal ikke få ødelegge vårt demokrati og vårt engasjement for en bedre verden. Vi er en liten nasjon, men vi er en stolt nasjon. Ingen skal få bombe oss til taushet. Ingen skal få skyte oss til taushet. Ingen skal noensinne få skremme oss fra å være Norge. (Stoltenberg 2011)

Talen er et første offentlig svar på terroren, som fra første ytring ga den kollektive responsen en nasjonal innramming. Gjenbruken av Griegs dikt kan ses som en direkte respons på denne innrammingen.

Det var av flere grunner nærliggende å gripe til Nordahl Griegs klassiker i dagene etter terroren. Det tonesatte diktet var allerede sentralt i AUF-kulturen, og det var knyttet til mennesker som var direkte rammet av angrepet: Overlevende fra Utøya-massakren fortalte at de sang «Til ungdommen» for å holde motet og håpet oppe mens de svømte fra øya (Kalvig 2014, 31). Den første Twitter-meldingen med #tilungdommen og sitater fra Griegs dikt ble også postet allerede samme kveld som terroren rammet. Emneknaggen ble hyppig brukt og delt i dagene som fulgte.⁵ På minnstedene utenfor kirker og på torg i en rekke norske byer la folk ned opptrykk av diktet. Opptrykk ble også utdelt under det såkalte rosetoget i Oslo 25. juli, et minnearrangement satt i gang etter et privat initiativ på Facebook som resulterte i store opptog i mange av landets byer.

5. For en analyse av minnekulturen i sosiale medier etter 22. juli, se Kverndokk 2013.

På minnesteder og i minnemarkeringer i det fysiske offentlige rom ble diktet gjenbrukt ikke primært som tekst, men nettopp som den mest brukte *sangen* etter 22. juli. Rosetoget kulminerte i at Herborg Kråkevik ledet an i allsang av «Til ungdommen» på Rådhusplassen. Kråkeviks versjon gikk til topps på VG-lista i august 2011. Folk sang Griegs dikt i kirker og på torg i julidagene i 2011, og sangen ble en viktig ingrediens i de statlig initierte minneseremoniene. Diktet ble første gang offisielt fremført i en 22. juli-kontekst under gudstjenesten i Oslo domkirke 24. juli. Sangen sto deretter på programmet på alle sørgegudstjenestene i domkirken, deriblant den NRK-overførte minnekonserten 30. juli, hvor Ingebjørg Bratland sang til TV-bilder av et gråtende kongepar. Diktet ble også sunget under flere offisielle minnemarkeringer utenfor kirkerommet. Den mest autoritative av disse var den nasjonale minneseremonien i Oslo Spektrum 21. august, som regjeringen bestilte og NRK produserte og planla i samarbeid med Kulturdepartementet. Arrangementet ble i sin helhet direkteoverført på fjernsyn i alle de nordiske landene og hadde slik en massiv tilskuerskare. Avslutningsnummeret var «Til ungdommen» fremført av Sissel Kyrkjebø. Midt i sangen reiste store deler av publikum i salen seg og sang med (Knudsen 2014, 49–54). Like før sangnummeret avsluttet Stoltenberg sin tale med å sitere et vers fra Griegs dikt: «I fellesskap knytter vi en ubrytelig lenke av omsorg, demokrati og trygghet. *Det er vårt vern mot vold*» (verset uthevet).

***Traité sur la tolérance* før og etter Charlie Hebdo-massakren**

Da Voltaire publiserte første utgave av *Traité sur la tolérance à l'occasion de la mort de Jean Calas* i 1763, var han Europas mest kjente opplysningsfilosof. Som den fulle tittelen presiserer, skrev han teksten i en bestemt anledning: Domstolen i Toulouse hadde dømt handelsmannen og protestanten Jean Calas til døden for å ha drept sin sønn, angivelig for å hindre ham i å konvertere til katolisismen. Calas, som hevdet at sønnen hadde begått selvmord, ble offentlig torturert og henrettet 9. mars 1762 mens han fastholdt sin uskyld. Resten av familien, som ble ansett som medskyldige i drapet, ble økonomisk ruinert. Kort tid etter henrettelsen ble dommen trukket i tvil. Saken er i ettertid kjent som et av Frankrikes mest berømte justismord. Voltaire, som på 1760-tallet hadde et enormt nettverk både i og utenfor Frankrike, brukte *Traité sur la tolérance* og andre tekster for å påvirke både beslutningstakere og offentligheten til å gjenoppta Calas-saken. Verket bidro til at saken ble brakt til kongens bord i Versailles, dommen ble endret og Calas' navn renvasket.

Traité sur la tolérance består av 26 korte kapitler som argumenterer mot religiøs fanatisme og til forsvar for toleranse, og er den mest kanoniserte tittelen i et svært omfattende forfatterskap.⁶ De to første kapitlene skildrer Calas-familien som finner sin sønn død, og som blir anklaget for dødsfallet fordi de som protestanter tilhører en marginalisert og mistenkeliggjort gruppe i det franske samfunnet. Deretter lister forfatteren opp en rekke eksempler på urett og lidelse forårsaket av religionskonflikter, og særlig den katolske kirken får gjennomgå. Verket, og forfatterens rolle i Calas-saken, har spilt en nøkkelrolle for ettertidens kulturelle konstruksjon av Voltaire som *écrivain engagé* så vel som for fransk opplysningstids – og det moderne Europas – idealer om ytringsfrihet, menneskeverd og toleranse. Men samtidig som den engasjerte forfatteren har vært en hovedperson i fransk nasjonsbygging, helt fra hans storstilte posthume gravseremoni i Panthéon i 1791 frem til hans ansikt mot slutten av forrige århundre prydet både pengesedler og frimerker, så har han også vært assosiert med dissens. Opplysningens talsmann har nemlig fungert som symbol for anti-

6. Det tjuesjette kapittelet ble lagt til i 1765 og inneholder en beskrivelse av gjenopptakingen av Calas-saken.

katolske holdninger, og figurert i en langvarig debatt om katolske og republikanske verdier – som senest blusset opp i 1944 i anledning frigjøringsmarkeringene etter andre verdenskrig (jf. Boudrot 2014; Fellows 1946).

7. januar 2015, timer etter *Charlie Hebdo*-angrepet, talte daværende president François Hollande via fjernsyn til et rekordhøyt antall seere – 21 millioner mennesker (Mandonnet 2015). Han talte både til og på vegne av det franske folk:

Frankrikes storhet viser seg når det prøvede landet makter å heve seg til det ypperste nivå, det vil si landets nivå, nivået som alltid har fått Frankrike til å overvinne sine prøvelser. Friheten er alltid sterkere enn barbariet. Frankrike har alltid beseiret sine fiender nettopp fordi landet har samlet seg om sine verdier. Det er det jeg inviterer dere til å gjøre. Samlingen, samlingen av alle, i alle dens former – det bør være vårt svar. La oss samle oss i møte med denne prøvelsen. Vi kommer til å vinne fordi vi har evnen til å tro på vår skjebne, og intet kan få vår fasthet til å svikte. La oss samle oss. Leve republikken og leve Frankrike! (Hollande 2015, min oversettelse)⁷

Den franske befolkningen tok Hollandes oppfordring på alvor og samlet seg på sosiale medier og i Frankrikes gater for å markere ytringsfrihet og sympati med ofrene med det som raskt skulle bli en parole som spredte seg viralt – «Je suis Charlie».

Mens «Til ungdommen» hadde en referensiell forbindelse til ofrene for attentatet 22. juli 2011, er det vanskelig å finne kilder som forklarer den plutselige gjenopplivingen av Voltaires traktat. Gjenbruken slås snarere fast som en selvfølgelighet i flere franske aviser, og det synes som *Traité sur la tolérance* velges fordi den representerer verdien som er angrepet – ytringsfrihet.⁸ Like etter at angrepet på *Charlie Hebdo* ble kjent, kom den første tweeten hvor Voltaire ble nevnt og sitert, meldingen «Ecrasez l'Infâme. Voltaire» (Melançon 2017, 137–38). Sitatet (som både i forfatterens samtid og i ettertid er kjent som et motto for hans engasjement mot religiøs intoleranse), andre sitater og feilsitater, samt Voltaires navn spredte seg raskt på sosiale medier under emneknaggen #JeSuisVoltaire. Folk laget fysiske minnesteder i Paris, deriblant på åstedene for terroren og på Place de la République, som ble et viktig samlingssted umiddelbart etter angrepene (Welsch 2016, 280). I TV- og avisbildene fra minstedene finner vi flere referanser til Voltaire, som kort med portrett av forfatteren og pocketutgaver av *Traité sur la tolérance*.⁹

Traktaten og forfatteren var også en del av de franske gateopptogene, de såkalte *Marches républicaines*. Som i Norge foregikk markeringene i mange av landets byer, men sentrum var Paris, hvor omtrent 1,6 millioner mennesker, inkludert en rekke internasjonale toppledere, var samlet i gatene 10. januar. Marsjen gikk fra Place de la République, ned Boulevard Voltaire og til Place de la Nation – alle steder med tung nasjonal symbolverdi. Myndighetene planla og regisserte opptoget i samarbeid med media. I dagene som fulgte, publiserte internasjonale nyhetsmedier fotografier av verdens statsledere (et hundretalls ministre fra alle verdensdeler) og representanter for internasjonale organisasjoner (som EU, NATO og FN) gående arm i arm foran en enorm folkeansamling (i virkeligheten befant topplederne seg på et avsperrt og strengt bevoktet område uten kontakt med opptoget). Et annet

7. «La France est grande quand elle est capable dans une épreuve de se mettre au meilleur niveau, c'est-à-dire à son niveau, le niveau qui a toujours fait que la France a pu surmonter ses épreuves. La liberté sera toujours plus forte que la barbarie. La France a toujours vaincu ses ennemis quand elle a su justement faire bloc autour de ses valeurs. C'est ce que je vous invite à faire. Le rassemblement, le rassemblement de tous, sous toutes ses formes, voilà ce qui doit être notre réponse. Rassemblons-nous face à cette épreuve. Nous gagnerons car nous avons toutes les capacités de croire en notre destin et rien ne pourra nous faire fléchir de la détermination qui est la nôtre. Rassemblons-nous. Vive la République et vive la France!»

8. Se for eksempel Aïssaoui 2015 og de Saint Victor 2015.

9. For en oversikt over konkrete referanser til Voltaire i dagene etter terrorangrepet, se Melançon 2017.

pressefoto som ble spredt globalt, var en iscenesatt *re-enactment* av Eugène Delacroix' ikoniske maleri fra 1830-revolusjonen, «La Liberté guidant le peuple» (1830). I tillegg ble nasjonalsangen, Marseillaisen, sunget høyt i toget, og, to dager senere, av alle partiene i det franske parlamentet for første gang siden 1918 (Fassin 2015, 3). Marsjen og bildene fra den kan altså ses som en del av en politisk initiert og velregissert *performance*, hvor mediene og folket deltok i en offentlig bekreftelse av staten.

Voltaire spilte en relativt stor rolle i denne *performance*: Marsjen gikk ned Boulevard Voltaire, folkemengden holdt opp eksemplarer av *Traité sur la tolérance* og plakater med bilder og sitater. *Le Figaro* oppsummerte begivenheten: «En rekke personer ytret navnet hans under marsjen søndag 11. januar. Og særlig en av hans bøker var på alles lepper: *Traité sur la tolérance*» (Aïssaoui 2015, min oversettelse).¹⁰ Salgstallene i franske bokhandlere viser at *Traité sur la tolérance* toppet bestselgerlistene i ukene etter angrepet.¹¹ På fasader, gjerder og trær hang dessuten pop art-lignende plakater med en remediert versjon av H. Rousseaus kjente Voltaire-portrett fra 1889, flankert med et sort sørgebånd i høyre hjørne med påskriften «Je suis Charlie». I tillegg til at forfatterbilder preget det urbane Paris, stilte Versailles ut et kanonisert portrett av den unge Voltaire, malt i 1728 av Nicolas de Largillière. Portrettet bar påskriften «En hyllest til ofrene for attentatene 7., 8. og 9. januar 2015» etterfulgt av et sitat fra *Traité sur la tolérance*: «Hva er toleranse, det er menneskehetens privilegium. Voltaire» (min oversettelse).¹²

Kanonlitteratur som remedium – middel eller mål?

«Til ungdommen» og *Traité sur la tolérance* var en del av både sorgritualer og politiske samlinger i dagene etter terrorangrepene. I begge tilfeller innenfor rammen av en både uttalt og uuttalt målsetning om å samle og styrke nasjonsfellesskapet – noe både norske og franske akademikere er enige om at var den umiddelbare kollektive responsens primære hensikt (Døving 2018; Knudsen 2015; Fassin 2015; Gürsel 2017). Sammenligningen viser imidlertid at det å samle nasjonsfellesskapet betyr noe annet i Norge enn i Frankrike. I den kollektive responsen mobiliseres ulike nasjonsbegreper som speiler landenes dominerende selvforståelse: den lille, men stolte og flerkulturelle nasjonen på den ene siden, og den store, sterke og kompromissløse republikken på den andre. I de to nasjonsforestillingene har kanon spilt forskjellige roller, og norske og franske akademikere har fortolket og forklart gjenbruken ulikt.

I Norge markerte de offentlige minnemarkeringene avstand fra terroristens nasjonalistiske tankegods gjennom å definere Norge som et multikulturelt og inkluderende samfunn. De inneholdt slik en aktiv redefinering av et tradisjonelt nasjonsbegrep (Knudsen 2014). Nasjonalsangene var fraværende etter 22. juli 2011. På programmet sto «Mitt lille land», ikke Wergeland; Nordahl, og ikke Edvard, Grieg. Den «norskeste» og «gjeveste» delen av kanon ble valgt vekk. I *Nei, vi elsker ikke lenger* ser Jon Haarberg valget som et symptom på at litteraturen og nasjonen har skilt lag. Haarberg hevder at kanonlitteratur dekontekstualiseres og fravristes sin historisitet når den i dag brukes i det offentlige rom. Kanon lever som «universelle visdomsord», påpeker han, den utgjør ikke lenger «en allmenn, folkelig refe-

10. «Son nom était prononcé par de nombreuses personnes lors de la marche républicaine du dimanche 11 janvier. Et, en particulier un de ses livres, qui était sur toutes les lèvres: *Traité sur la tolérance*.»

11. I 2014 ble det solgt 11 500 eksemplarer av *Traité sur la tolérance* mot 185 000 i 2015 (Clarini 2015).

12. «Hommages aux victimes des attentats des 7, 8 et 9 janvier 2015. *Qu'est que la tolérance, c'est l'apanage de l'humanité. Voltaire.*» For en analyse av Charlie Hebdo-terrorens plass og funksjon i minnet om Voltaire i fransk offentlighet siden 1778, se Kjørholt 2019.

ranseramme» (Haarberg 2017, 172). Langås inntar et lignende syn idet hun forklarer at «Til ungdommen» ble valgt dels fordi diktet er sangbart og egnet til kollektiv fremførelse, dels fordi det er «‘tidløs[t]’ i den forstand at direkte referanser til politiske og historiske begivenheter ikke er tydelige, og derfor er de[t] også åp[ent] for fortolkning og variert bruk» (2016, 86). De to posisjonene vitner om et syn på kanonlitteratur som et slags «universalverktøy» som tilpasses nåtidssituasjonen når den gjenbrukes i kollektive sammenhenger, og som ikke velges fordi verket i kraft av sin historisitet representerer vår felles kulturarv.

I Frankrike var bruken av og synet på kanon annerledes. Mens rosetogene i Norge var et grasrotinitiativ, kom initiativet til «republikanske opptog» fra president Hollande. Mens de fleste demonstrasjoner i Frankrike protesterer mot myndighetene, var dette altså en samling som bekreftet statsmakten. Franske intellektuelle har hatt et kritisk fokus på myndighetene etter *Charlie Hebdo*-angrepet (se Fassin 2015; Gürsel 2017; Todd 2015; Welch 2016; Zaretsky 2015). De har blant annet påpekt at kulturelle og nasjonale symboler fra den franske kanon ble tatt i bruk med den klare hensikt å demonstrere republikkens storhet og enhet: flagget, nasjonalsangen, Delacroix' ikoniske maleri av 1830-revolusjonen og Voltaire (Welch 2016, 282; Gürsel 2017). Sosiologen Emmanuel Todd har kalt den kollektive responsen, og det tradisjonelle nasjonsbegrepet det mobiliserte, et uttrykk for en religiøs krise som har medført innskrenket religionsfrihet og økt stigmatisering av en allerede utsatt gruppe, franske muslimer (Todd 2015). Hans essay *Qui est Charlie?* skapte sommeren 2015 en større politisk debatt, hvor blant andre Frankrikes daværende statsminister, Manuel Valls, deltok og forsvarte myndighetenes håndtering. Den kollektive responsen, og ettertidens analyser av den, tyder på at det er en sterkere affinitet mellom kulturell kanon og politikk i Frankrike enn i Norge. Franske myndigheter tyr til klassikere for å befeste et tradisjonelt nasjonsbegrep, og akademikere er raskt ute med å kritisere hvordan kanon (mis)brukes som et politisk redskap.

I Norge har akademikere først og fremst betraktet «Til ungdommen» som et middel til trøst og lindring i den kollektive responsen. Et slikt syn på kanonlitteraturens rolle vitner om at en «traumediskurs» har stått og står sterkt i den kollektive minnekulturen etter terroren. I traumediskursen er fortellingen om en såret nasjon sentral. Norske litteraturforskere beskriver 22. juli 2011 som et «nasjonalt traume» (Langås 2015 og 2016) som har skapt et behov for «nasjonal terapi» (Haarberg 2017, 139; Ommundsen 2013 og 2016). Titlene på noen av de viktigste forskningsbidragene er talende for fokuset: «Litteratur som bearbeiding av 22. juli» (Lothe 2013), «Nasjonalt traumbearbeiding i sanglyrikk for barn og unge etter 22. juli» (Ommundsen 2013), *Traumets betydning i norsk samtidslitteratur* (Langås 2015) og «'22. juli.' Litterære konstruksjoner av et nasjonalt traume» (Langås 2016). Langås hevder rekontekstualiseringen av «Til ungdommen» viser at 22. juli skapte «et umiddelbart behov for litteratur», og argumenterer for at funksjonen både til eldre og nyskrevne litteratur etter terrorangrepet er dels å lindre, dels å konstruere et nasjonalt traume (Langås 2015, 73; 2016, 81). Jakob Lothe ser på bruken av «Til ungdommen» i lys av sorgprosessen og som et redskap for å bearbeide (2013, 161), mens Åse Marie Ommundsen argumenterer for at diktet er en del av «det kulturterapeutiske minnearbeidet etter terrorangrepene» (2016, 317). Når befolkningen er i sorg, nasjonen såret og verdier truet, kan den «universelle» kanonlitteraturen lindre. Traumediskursen og forestillingen om kanonlitteratur som medisin for et såret nasjonsfellesskap gjenfinnes, men er langt mindre dominerende, i Frankrike (se Seth 2015, 5–6).

«[H]istory nowadays is where it hurts», påpeker minneforskeren Ann Rigney (2018, 245). Dreiningen mot lidelsen som det minneverdige bredte gradvis om seg i løpet av 1900-tallet, og mange hevder at en traumediskurs overtok for det som på 1800-tallet var den

dominerende minnemarkeringens modus: Glorifisering av (krigs)helter og ønsket om å vise nasjonens storhet (Winter 1995). Den franske responsen på terrorangrepet viser imidlertid at et glorifiserende nasjonsnarrativ fortsatt mobiliseres «når nasjonens likevekt rystes», slik direktøren for det franske selskapet for 1700-tallsstudier på svulstig vis beskrev situasjonen etter terroren januar 2015 (Seth 2015, 5). Jeg vil hevde at et lignende narrativ også gjør seg gjeldende i minnekulturen etter 22. juli. Nokså umiddelbart etter terroren i 2011 ble angrepet sammenlignet med andre verdenskrig (se bl.a. Lothe 2013, 162). «Til ungdommen»s militaristiske retorikk koblet med diktets og forfatterens virkningshistorie leder uvegerlig assosiasjonene til krigsårene. Assosiasjonene styrkes ved at et vers fra et av Griegs krigsdikt – «17. mai 1940» – stadig ble sitert i tiden etter terroren: «Vi er så få her i landet, / hver fallen er bror og venn» (Grieg 1945, 13). Selv om 1940–1945 ikke representerer en *litterær* glanstid i Norge, er perioden en gullalder i den unge nasjonens historie. Gjennbruken av «Til ungdommen» bidrar etter mitt syn til å reaktivere narrativet om norsk motstandskamp – en nasjonal identitetsmarkør med en plass uten sidestykke i minnekulturen. Grieg var en viktig figur i motstandsnarrativet, som er langt fra en fortelling om en mangfoldig nasjon, men snarere beslektet med en seiglivet impuls som sier at minneverdige hendelser er koblet til nasjonens store menn. Mens franske akademikere har diskutert kanonens problematiske rolle som politisk redskap, er denne dimensjonen underbelyst i norsk litteraturforskning, hvor synet på litteratur som medisin har skygget for andre perspektiver på kanonlitteraturens funksjon.

Til tross for at ulike diskurser har preget norsk og fransk diskusjon om kanons funksjon, har de akademiske perspektivene et fellestrekk på tvers av landegrensene: De opererer med et instrumentelt litteratursyn, og anser kanonlitteraturen som et *remedium* i minnearbeidet. «*Remedium*» (eller «*remedie*») er et latinsk lånord sammensatt av *re-* og *mederi* ('helbredet'). Ordet defineres med to betydninger i norske ordbøker: 'legemiddel' og 'redskap', en innretning tilsiktet en bestemt (men ikke nødvendigvis medisinsk) bruk.¹³ De to betydningene dekker både norske litteraturforskernes fokus på «Til ungdommen» som «traumebehandling» og franske intellektuelles kritikk av myndigheter som bruker Voltaire som et politisk redskap for å styre befolkningens respons. I begge tilfeller er litteraturen et middel for å oppnå et mål som så å si er ekstralitterært. Et slikt litteratursyn gir etter min mening en utilstrekkelig beskrivelse av kanonlitteraturens rolle etter terrorangrep, da det mister dynamikken i den kollektive «leseprosessen» av syne.

For å utvide forståelsen av kanonlitteraturens rolle etter terror vil jeg derfor foreslå å gå ut ifra en tredje betydningsnyanse i «*remedium*». Det latinske begrepet kobler nemlig ikke bare *re-* sammen med *mederi*, men også med *medium*, avledet av adjektivet *medius*, «som befinner seg i midten». Som analytisk begrep attribueres *remediation* til medieviterne Ray David Bolter og Richard Grusin, som grovt definerer det som «the representation of one medium in another» (Bolter og Grusin 1999, 45). Bolter og Grusin bruker begrepet for å beskrive hvordan digitale medier tar opp i seg eldre medieformer. I dag, tjue år senere, er *remediation* et nøkkelbegrep innenfor minnestudier, som i de siste årene i økende grad har forstått minnearbeid som en både sosial og medial prosess. Det kulturelle minnet skapes, endres og vedlikeholdes gjennom en intermedial gjentakelse – krysninger av ulike medietyper på tvers av offentlig tilgjengelige plattformer (som trykk, bilde, internett og kollektive ritualer). Begrepene «*mediering*» og «*remediering*» retter fokus mot mediets betydnings-skapende funksjon, mot hvordan kommunikasjonskanaler og kulturelle former virker inn på meningsproduksjonen, skriver blant andre Astrid Erll og Ann Rigney (Rigney og Erll

13. Jf. oppslaget «*remedium*» i *Det Norske Akademis ordbok* (NAOB), <https://www.naob.no/>.

2009; Rigney 2018). I lys av dette remedieringsbegrepet kan vi forstå den kollektive responsen etter terror som en formgivingsprosess (Folkvord 2016). Kanonlitteratur bidrar til å forme det kulturelle minnet om hendelsen, på samme måte som den kollektive «lesingen» omformer eller remedierer verkene som tas i bruk. Når de litterære klassikerne gjenbrukes etter terror, knyttes de til spesifikke handlinger og aktører i det offentlige rom. De blir remedier i den forstand at de ytres i forskjellige former på ulike plattformer, og fordi de inngår i et flermedialt kommunikasjonsnettverk.

Verken norsk eller fransk forskning på litteratur etter terror har analysert den kollektive responsen som en dynamisk formgivingsprosess.¹⁴ Det er dog påpekt at 22. juli endret «Til ungdommen». Som en musikkviter har uttrykt det, vil diktet «langt inn i framtiden bli oppfattet som [en] '22. juli-sang[...]' med en vesentlig samlende nasjonal betydning» (Knudsen 2014, 62). Hva innebærer egentlig dette i et remedieringsperspektiv? Diktets nærhet til sangmediet er ikke ny, det har tvert imot helt siden 1950-tallet vært kanonisert i den tonesatte versjonen. Men plattformene sangen medieres fra (nasjonale kirkelige og sivile ritualer), og de kulturelle formene den remedierer (salme, sørgesang og nasjonalsang), er nye: I ukene etter terroren ga Den norske kirke hyppig rom til «Til ungdommen». Der fikk den en plass som førte til at sangen flere ganger siden 2012 er foreslått tatt inn i salmeboken. Sangen ble dessuten sunget på offentlige markeringer med en dobbel samlende funksjon – som nasjonalsang og sørgesang. Og ritualene ble ikke minst remediert gjennom TV-kameraer og slik overført til store deler av det norske folk. For de fleste norske voksne lesere får diktet slik et nytt lag av konnotasjoner som gjør at vi vil gjenkjenne det i ny drakt, som en «22. juli-sang», og fortolke det som en del av det kulturelle minnet om 22. juli. Og på samme måte som minnearbeidet har omformet diktet, har diktet også bidratt til formingen av «22. juli-minnet»: Både, som foreslått ovenfor, fordi det gjennom assosiasjoner gjør narrativet om norsk motstandskamp til en del av 22. juli-minnet, og fordi det etter terroren er et *leserfellesskap* som approprierer verket. Diktets opprinnelige kommunikasjonssituasjon blir omkalfatret; det er ikke lenger forfatterens, men leserkollektivets ytring. I allsangen samles og formes nasjonsfellesskapet gjennom felles handling.¹⁵ Den kanoniserte teksten får en omformende kraft i den forstand at den, idet den forankres i og ytres fra en demokratisk offentlighet her og nå, gir felles knagger til å forstå og plassere den brutale hendelsen inn i en større meningssammenheng. Diktet gjør altså mer enn å trøste og lindre.

Traité sur la tolérance inngikk i en ganske annen remedieringsprosess. Særlig to trekk ved gjenbruken av Voltaires klassiker blir tydelige i lys av det norske tilfellet: For det første at traktaten remedieres som et slags flyveblad. Selv om verket ble en bestselger i dagene og ukene som fulgte terrorangrepet i 2015, og til tross for at det var i manges hender og på alles lepper under gateopptogene, leste eller fremførte ikke det franske folket verket – slik man kan si norske lesere gjorde med «Til ungdommen». Den trykte boka danderes blant blomster og kort på minnesteder, den holdes frem i opptog, stilles ut på biblioteker og i bokhandler, og bilder av den sirkulerer på internett. Det er som om den er i det offentlige rom for å bli *sett*, ikke for å bli lest. Mens «Til ungdommen» er sangbart og egnet til høytlesning, er

14. Et viktig unntak her er Ingwild Folkvord (2016), som fra et litteraturvitenskapelig ståsted har analysert rettssaken etter 22. juli 2011 som et dynamisk formgivingsarbeid, som ikke bare formet vår forståelse av terroren, men også transformerte juridiske praksiser og institusjoner. Ommundsen (2016) skriver om remedieringer av «Til ungdommen» i en artikkel hvor hun ser på diktet som omdreingspunkt i Anne Kari Moes dokumentarfilm *Til ungdommen* (2012), men hun fokuserer ikke på de prosessuelle utvekslingene mellom aktører, kontekst og ulike estetiske former. Kalvig (2014) diskuterer mediering og remediering i den kollektive responsen etter 22. juli fra et religionsvitenskapelig perspektiv, men gir ingen inngående analyse av Griegs dikt.

15. Cora Alexa Døving har påpekt at de midlertidige minnestedene var performative handlinger (Døving 2018). Slik kan også gjenbruken av de to klassikerne forstås.

det påpekt at *Traité sur la tolérance* er vanskelig å lese. Det er snarere et sitatreservoar og fikk først og fremst en symbolsk verdi i januar 2015 (Boulière 2017, 3). Gjenbruken kan ses som en variant av det Voltaire-spesialisten Daniel Brewer har kalt «the Voltaire effect», «the act of cultural appropriation in which Voltaire becomes a text referred to more often than read» (2010, 210). «Flyvebladet» får en symbolverdi der den symbolske meningen er låst i et tradisjonelt og glorifiserende narrativ om nasjonen, og skapes i et flermedialt nettverk av andre remedierte bilder og scener – som *re-enactment*-en av Delacroix' maleri – i det Gürsel har påpekt er en svært visualisert kommunikasjonssituasjon (2017).

Det andre trekket ved den franske situasjonen som blir tydelig i lys av den komparative analysen, er forfatterpersonens sentrale plass i gjenbruken. Mens Nordahl Grieg så å si var en ikke-person i dagene og ukene da «Til ungdommen» samlet nasjonen (skjønt man kan innvende at spøkelset av den unge krigshelten kan skimtes et sted i bakgrunnen), er forfatternavnet og især forfatterportrettet svært synlig i det offentlige rom etter terroren i Paris. Også bildet av forfatteren remedieres: Et kanonisert portrett fra 1800-tallet er omformet til en masseprodusert pop-art-plakat, og ansiktet blir et varemerke for nasjonal tradisjon og styrke. Portrettet av opplysningsfilosofen er så sentralt i den kollektive responsen at det, nest etter den velkjente «Je suis Charlie», kan betraktes som en slags logo for hele hendelsen. I Frankrike kan man altså si at det er forfatterpersonen, ikke leserne, som er synlig i offentligheten og fortsatt har autoritet over verket. I den visualiserte franske kommunikasjonssituasjonen er ikke leserfelleskapet aktører, slik som de er i Norge. De er i større grad stater, diktet av myndighetene til å samles og sirkulere noen gitte bilder snarere enn selv å produsere talehandlinger. Dermed har heller ikke den umiddelbare kollektive responsen den samme omformende kraft på tradisjonelle narrativer om nasjonen som man fant i Norge. Til gjengjeld har nok den franske debatten i kjølvannet av det første minnearbeidet vært mer kritisk og selvkritisk til den kollektive responsen enn den norske.

Foto: Marechal Aurore/Abaca/NTB scanpix

Gamle tekster om igjen – lesernes litteraturhistorie

«Litteratur befinner sig uigenkaldeligt og mere end nogensinde før mellem medier», skriver Dan Ringgaard, «bogstaverne [er] vandret ud af bogen, over i andre medier, ind på skærmene, over til billederne og lydene, eller bare ud på gaderne og stederne og videre ud i satelitternes blå luft» (2018, 66). I kjølvannet av terror blir det tydelig at litteratur er mer enn noe vi har liggende på nattbordet. I Norge etter 22. juli 2011 og i Paris i januar 2015 ble «Til ungdommen» og *Traité sur la tolérance* hentet inn, re-distribuert og omformet av et leserkollektiv. Gjenbruken lar seg ikke skrive inn i litteraturhistorien fra et forfatterperspektiv; de er eksempler på lesernes litteraturhistorie. Den komparative analysen har – i tråd med nyere minnestudiers fokus på medieringens betydning i erindringspraksiser – forsøkt å brette ut gjenbruken som en dynamikk mellom sosiale og politiske rammeverk og kulturelle former. Autonomiestetikkenes fokus på tekstens strukturer og betydningsnivåer er i artikkelen byttet ut med undersøkelser av verkets virkninger, bruk og omforminger i og av utenomtekstlige forhold. Begrepet «remedium» har bidratt til å vise at kanonlitteraturens bruksverdi ikke nødvendigvis skal forstås med et instrumentelt litteraturbegrep. Litteraturens form – og hvordan leserne og et flermedialt nettverk av ytringer gir tekster en formende og omformende kraft – må tas i betraktning.

Terrorangrepene i Norge og i Frankrike skapte en kommunikasjonssfære som lignet en unntakstilstand. Litteratur ble en del av et offentlig rom hvor emosjoner slapp løs, verdier synliggjort og diskutert, og orden gjenopprettet. Å studere litteraturens rolle i slike ekstreme situasjoner kan gi innblikk i noen faktorer som generelt er virksomme i det litterære feltet i dag, og som definerer krysningspunkter mellom litteratur og politikk. På et overordnet plan håper jeg artikkelen anskueliggjør to innsikter som har betydning for litteraturvitenskapelige undersøkelser: At lesing er mye mer enn en individuell og intellektuell aktivitet. Og at litteraturhistoriske analyser, for å ta leserperspektivet på alvor og unngå å operere med et instrumentelt litteraturbegrep, må favne hele den dynamiske kommunikasjonsprosessen og gå de komplekse historiske trådene som er vevd rundt et kanonisk verk, nøyere etter i sømmene.

Litteratur

- Aïssaoui, Mohammed. 2015. «Voltaire, je crie ton nom». *Le Figaro*, 13. januar 2015.
- Bentzen, Geir. 2002. «Ung må han ennu være. Nordahl Grieg». *Arbeiderhistorie*: 223–31.
- Bloom, Harold. 1996. *Vestens litterære kanon. Mesterverk i litteraturhistorien* [1994]. Oversatt av Jan Brage Gundersen. Oslo: Gyldendal.
- Bolter, Jay David og Richard Grusin. 1999. *Remediation. Understanding New Media*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Boudrot, Pierre. 2014. «Voltaire 1878. Commemoration and the Creation of Dissent». I *Commemorating Writers in Nineteenth-Century Europe. Nation Building and the Centenary Fever*, redigert av Ann Rigney og Joep Leersen, 152–72. New York: Palgrave.
- Boulière, Florence. 2017. «La *Traité sur la tolérance* ou l'actualisation impossible». *Recherches & Travaux* 91. <https://journals.openedition.org/recherchestravaux/940?lang=fr>.
- Brewer, Daniel. 2009. «The Voltaire effect». I *The Cambridge Companion to Voltaire*, redigert av Nicholas Cronk, 205–7. Cambridge: Cambridge University Press.
- Clarini, Julie. 2015. «*Traité sur la tolérance* et Paris est une fête, best-sellers inattendus». *Le Monde*, 25. desember 2015.
- de Saint Victor, Jacques. 2015. «Voltaire est-il vraiment Charlie?». *Le Figaro*, 14. januar 2015.
- Døving, Cora Alexa. 2018. «Homeland Ritualised: An Analysis of Written Messages Placed at Temporary Memorials after the Terrorist Attacks on 22 July 2011 in Norway». *Mortality* 23 (3): 231–46. <https://doi.org/10.1080/13576275.2017.1346597>.

- Egeland, Marianne. 2012. «Historien om 'Til ungdommen'». *Nytt Norsk Tidsskrift* 29 (1): 16–28.
- Fassin, Didier. 2015. «In the Name of the Republic. Untimely Meditations in the Aftermath of the *Charlie Hebdo* Attack». *Anthropology Today* 31 (2): 3–7. <https://doi.org/10.1111/1467-8322.12162>.
- Fellows, Otis. 1946. «Voltaire in Liberated France». *The Romanic Review* 37 (2): 168–76.
- Felski, Rita. 2008. *Uses of Literature*. Oxford: Blackwell Publishing. <https://doi.org/10.1002/9781444302790>.
- Folkvord, Ingvild. 2016. «Rettslig formgivingsarbeid etter terroren 22. juli 2011». *European Journal of Scandinavian Studies* 46 (1): 120–36. <https://doi.org/10.1515/ejss-2016-0008>.
- Gray, Richard. 2011. *After the Fall. American Literature since 9/11*. West Sussex: Wiley-Blackwell. <https://doi.org/10.1002/9781444395860>.
- Grieg, Nordahl. 1945. *Friheten*. Oslo: Gyldendal.
- Gürsel, Zeynep Devrim. 2017. «Visualizing Publics. Digital Crowd Shots and the 2015 Unity Rally in Paris». *Current Anthropology* 58 (15): 135–48. <https://doi.org/10.1086/689742>.
- Hollande, François. 2015. «Allocution à la suite de l'attentat au siège de *Charlie Hebdo* (7 Janvier 2015)». Lest 2. april 2019. <https://www.diplomatie.gouv.fr/fr/le-ministere-et-son-reseau/actualites-du-ministere/article/allocution-du-president-de-la>.
- Haarberg, Jon. 2017. *Nei, vi elsker ikke lenger. Litteraturen og nasjonen*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Joignot, Frédéric. 2015. «Le *Traité sur la tolerance*. Best-seller inattendu». *Le Monde*, 9. april 2015.
- Kalvig, Anne. 2014. «Death in Times of Secularization and Sacralization: The Mediating and Re-Mediating of the Utøya Tragedy in the Norwegian Public Sphere». I *Mediating and Remediating Death*, redigert av Dorthe Refslund Christensen og Kjetil Sandvik, 23–41. Surrey: Ashgate.
- Kermode, Frank. 1983. *The Classic* [1975]. Cambridge, MA / London: Harvard University Press.
- Kjørholt, Ingvild Hagen. 2019. «Forfatteren er død, leve forfatteren! Minnet om Voltaire i fransk offentlighet 1778–2015». I *Opplysninger*, redigert av Anne Fastrup, Gunnar Foss og Rolv Nøtvik Jakobsen, 84–103. Oslo: Novus.
- Knudsen, Jan Sverre. 2014. «Den nasjonale minneseremonien etter 22. juli 2011». *Musikk etter 22. juli. Skriftserie fra Senter for musikk og helse* 7: 49–72.
- Kverndokk, Kyrre. 2013. «Et nettverk av sorg. Sosiale medier og minnekultur etter 22. juli». I *Den offentlige sorgen. Markeringer, ritualer og religion etter 22. juli*, redigert av Olaf Aagedal et al., 169–89. Oslo: Universitetsforlaget.
- Langås, Unni. 2015. *Traumets betydning i norsk samtidslitteratur*. Bergen: Fagbokforlaget Vigmostad & Bjørke.
- . 2016. «'22. juli? Litterære konstruksjoner av et nasjonalt traume». *European Journal of Scandinavian Studies* 46 (1): 81–101. <http://dx.doi.org/10.1515/ejss-2016-0006>.
- Lothe, Jakob. 2013. «Litteratur som bearbeiding av 22. juli». I *Akademiske perspektiver på 22. juli*, redigert av Anders R. Jupskås, 161–72. Oslo: Akademika.
- Mandonnet, Eric. 2015. «Hollande face à la presse: Après le 11 janvier, un rendez-vous stratégique». *L'Express*, 5. februar 2015.
- Melançon, Benoît. 2017. «Voltaire, Paris, 2015». I *Neveux de Voltaire, à André Magnan*, redigert av Stéphanie Géhanne-Gavoty og Alain Sandrier, 137–46. Publications de la Société Voltaire 4. Ferney-Voltaire: Centre international d'étude du XVIIIe siècle.
- Ommundsen, Åse Marie. 2016. «Til ungdommen: Fra dikt til dokumentarfilm». I *Litteratur inter artes. Nordisk litteratur i samspill med andre kunstarter*, redigert av Unni Langås og Karin Sanders, 300–319. Kristiansand: Portal.
- . 2013. «Nasjonal traumbearbeiding i sanglyrikk for barn og unge etter 22/7». *Barnelitterært Forskningstidsskrift* 4 (1). <https://doi.org/10.3402/blft.v4i0.23537>.
- Randall, Martin. 2011. *9/11 and the Literature of Terror*. Edinburgh: Edinburgh University Press. <https://doi.org/10.3366/edinburgh/9780748638529.001.0001>.
- Rigney, Ann og Astrid Erll, red. 2009. *Mediation, Remediation, and the Dynamics of Cultural Memory*. Berlin: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110217384>.
- Rigney, Ann. 2018. «Remembrance as Remaking: Memories of the Nation Revisited». *Nations and Nationalism* 24 (2): 240–57. <https://doi.org/10.1111/nana.12388>.

- Ringgaard, Dan. 2018. «Nordisk litteraturforskning i overskrifter». *Edda* 105 (1): 63–73. <https://doi.org/10.18261/issn.1500-1989-2018-01-05>.
- Seth, Catriona. 2015. «Préface». I *Tolérance. Le combat des Lumières*, 5–6. Société Française d'Étude du XVIIIe.
- Stoltenberg, Jens. 2011. «Sjokkerende og feigt». Lest 2. april 2019. <https://www.regjeringen.no/no/dokumentarkiv/stoltenberg-ii/smk/Nyheter-og-pressemeldinger/nyheter/2011/sjokkerende-og-feigt/id651774/>.
- Todd, Emmanuel. 2015. *Qui est Charlie? Sociologie d'une crise religieuse*. Paris: Seuil.
- Tuman, Joseph S. 2010. *Communicating Terror. The Rhetorical Dimensions of Terrorism*. 2. utg. Thousand Oaks, CA: SAGE.
- Truc, Gêrome. 2018. *Shell Shocked. The Social Response to Terrorist Attacks* [2016]. Oversatt fra fransk av Andrew Brown. Cambridge, UK: Polity Press.
- Welch, Edward. 2016. «The Place of the Republic: Space, Territory and Identity around and after *Charlie Hebdo*». *French Cultural Studies* 27 (3): 279–92. <https://doi.org/10.1177%2F0957155816648107>.
- Winter, Jay. 1995. *Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European Cultural History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Zaretsky, Robert. 2015. «Where is France's New Voltaire?». *The Chronicle of Higher Education*. Lest 2. april 2019. <https://search.proquest.com/docview/1692051941?accountid=12870>.